

Recenzja rozprawy doktorskiej mgr Michała Szymko pt.
Współczesna sztuka łemkowska: tożsamość, pamięć i estetyka

Praca napisana pod kierunkiem dr hab. Marioli Tymochowicz, prof. UMCS
Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie, Lublin 2025

Przedłożona do recenzji dysertacja doktorska to studium nad sztuką łemkowską w szerokiej perspektywie czasowej i interdyscyplinarnej. Autor przedstawia aktywność artystyczną w zakresie sztuk plastycznych Łemków w ujęciu diachronicznym i synchronicznym. Prezentuje sylwetki wybitnych, znanych artystów takich jak Jerzy Nowosielski czy Nikifor, ale i innych, pomijanych lub zapomnianych oraz przedstawicieli młodego pokolenia. Odwołuje się do tych, dla których sztuka była i jest czymś więcej niż wyrazem artystycznych poszukiwań. Swoje rozważania nad rolą sztuki w kształtowaniu i utrwalaniu tożsamości kulturowej badanej wspólnoty, Pan mgr Michał Szymko prezentuje w kontekście dynamicznych przemian kulturowych i społecznych, co pozwala z jednej strony na poznanie nowych form aktywności artystycznej, po które sięgają młodzi twórcy, z drugiej zaś na uchwycenie mechanizmów transmisji dziedzictwa i jego reinterpretacji w obliczu współczesności. I właśnie w badaniach nad współczesną sztuką łemkowską, które wypełniają lukę w studiach nad dziedzictwem kulturowym Łemków, upatruję jeden z najważniejszych walorów rozprawy. Dodatkową wartością jest fakt, że wywód ten poszerza wiedzę na temat postrzegania twórczości artystycznej mniejszości etnicznych w polskim dyskursie artystycznym i historiograficznym.

Jak wspominałam wyżej, rozprawa ma charakter interdyscyplinarnej, zatem prezentowaną problematykę poznajemy w świetle takich dyscyplin jak etnologia, socjologia, czy nauki o sztuce. Szerokie podejście teoretyczno-badawcze pozwoliło na ukazanie łemkowskiej twórczości artystycznej jako zjawiska złożonego, wielowymiarowego, w którym odbijają się echa traum utraconego domu, ziemi-ojcowizny czy wspólnotowości. Wyrosłe

wokół wspólnych doświadczeń poczucie straty, odrzucenia czy alienacji wpłynęło na losy wielu pokoleń Łemków, w tym na konieczność poszukiwania podwalin ich tożsamości.

Tok przyjętych zadań poznajemy we wstępie pracy. Wyzwania badawcze Doktorant konkretyzuje w następujących celach badawczych: 1) zebranie korpusu współczesnych artystów łemkowskich oraz przeprowadzenie analizy ich twórczości w kontekście paradygmatów tożsamości, 2) przeformułowanie narracji historiograficznej, którą opiera na szerokiej reinterpretacji obrazu współczesnej sztuki łemkowskiej. Zastosowane zestawienie artystów różnego „kalibru” – postaci ikonicznych i tych nieznanych, pozwala na uchwycenie odmiennych sposobów komunikowania się za pośrednictwem sztuki i wyrażania tożsamości kulturowej w niejednorodnych formach, 3) zbadanie relacji między sztuką a tożsamością w kontekście przestrzeni pamięci, doświadczeń historycznych oraz aspiracji kulturowych, oraz 4) uwzględnienie kontekstu marginalizacji, politycznego wykluczenia, niewidzialności, które wpływają na proces twórczy i percepcję sztuki. Realizacja tak sformułowanych celów wymagała postawienia pytań badawczych, które równocześnie zawężyły obszar analizy oraz kierunek metodologiczny w jakim podążał Doktorant. Wśród licznych pytań, kluczowe dotyczyły: głównych paradygmatów tożsamości łemkowskiej w kontekście sztuki współczesnej, symboli kultury łemkowskiej w konstruowaniu tożsamości artystycznej współczesnych twórców, sposobów, w jakie artyści łemkowscy łączą tradycję z nowoczesnością w swojej twórczości, i wreszcie, czy zmieniające warunki społeczne i polityczne wpływają na przedstawianie tożsamości łemkowskiej w sztuce współczesnej.

W celu odpowiedzi na wyznaczone kwestie poznawcze, Doktorant przeprowadził szeroko zakrojone badania ilościowe i jakościowe, uzupełnione kwerendą materiałów źródłowych (literatury przedmiotu, artefaktów muzealnych i archiwalnych, materiałów prasowych i internetowych). Badania prowadzono zarówno stacjonarnie, jak i online, a narzędzia badawcze przygotowano w trzech językach: polskim, angielskim i łemkowskim, tak by mogła w nich uczestniczyć rozproszona społeczność łemkowska w Polsce i wielu innych krajach, takich jak Ukraina, Kanada czy Stany Zjednoczone.

W badaniach ilościowych wybrano ankietę składającą się z pięciu pytań otwartych, co pozwoliło na pozyskanie nie tylko danych o charakterze ilościowym, ale i jakościowym. Pozyskany materiał dotyczył kwestii tożsamościowych – czynników proces ten kształtujących czy sposobów postrzegania przynależności narodowej i kulturowej. Szczegółowe wyniki zaprezentowano w rozdziale III pracy. W badaniu tym uczestniczyło 250 osób, w tym 156 kobiet i 94 mężczyzn, w różnym wieku (od 16 do 89 lat), a przeprowadzono je od grudnia 2021 roku do końca 2022 roku.

W toku pracy badawczej, Doktorant przeprowadził również drugą serię badań ilościowych opartych o ankietę internetową dotyczącą wpływu widzialności sztuki łemkowskiej na społeczeństwo. Badanie skierowano do Łemków i Polaków. Ankietę udostępniono od września 2023 roku do sierpnia 2024 roku, a uczestniczyło w niej 446 respondentów, w tym 264 osób, które zadeklarowały się jako Polaków, a 182 jako Łemkowie. Wyniki omówiono w rozdziale VIII pracy. Podaję tu liczby respondentów, ponieważ są imponujące.

Równocześnie, Autor prowadził badania jakościowe z wykorzystaniem wywiadu prowadzonego z przedstawicielami społeczności łemkowskiej (wywiad otwarty) oraz z artystami pochodzenia łemkowskiego (25 pogłębionych wywiadów ustrukturyzowanych). Pozyskany materiał umożliwił analizę twórczości artystycznej w kontekście problematyki tożsamości, indywidualnych sposobów postrzegania i konstruowania poczucia *bycia Łemkiem* oraz roli sztuki w budowaniu wspólnoty. Dodatkowo, prowadzona przez Doktoranta analiza ekspresji artystycznej i wybranych dzieł umożliwiła uchwycenie głównych tendencji stylistycznych i tematycznych w twórczości badanych artystów. Reasumując ten aspekt pracy badawczej, trudno nie zgodzić się z konkluzją Autora, że „Takie wieloaspektowe podejście badawcze pozwoliło na ukazanie twórczości artystów łemkowskich nie tylko jako indywidualnych aktów kreacji, ale także jako elementów szerszego procesu kulturowego, w którym sztuka pełni kluczową rolę w budowaniu i utrwalaniu tożsamości” (s. 23).

Badania jakościowe zostały dopełnione eksploracją terenową w takich miejscowościach jak Zyndranowa, Chyrowa, Polany, Olchowiec, Kotań oraz Świątkowa Wielka, podczas których zastosowano obserwację uczestniczącą i badania ankietowe. Ta aktywność badawcza pozwoliła, jak pisze Doktorant, na spotkanie osób z różnych środowisk i pokoleń, osób głęboko związanych z łemkowską tożsamością, co przełożyło się na wzbogacenie perspektywy poznawczej o różnorodne doświadczenia (s. 21).

Spektrum dobranej grupy badawczej oraz wykorzystane techniki przełożyły się na szeroką perspektywę poznawczą przyjętej problematyki. Na uwagę zasługują również licznie użyte w toku pracy cytowania rozmówców, ilustrujące stawiane tezy. Bogactwo zebranego materiału pozwala z całą pewnością przyjąć, że Pan mgr Michał Szymko jest badaczem bardzo dobrze obeznanym z warsztatem naukowym.

Już na etapie wstępnych uwag można więc stwierdzić, że mamy tu do czynienia z autorskim i samodzielnym opracowaniem badawczym, dowodzącym wysokich kompetencji metodologicznych Doktoranta, który podjął temat niezwykle interesujący, bez wątpienia wnoszący sporo w rozpoznania humanistyki i bardzo sprawnie, w toku pracy, go zrealizował.

Swoje motywacje do podjęcia wskazanej problematyki, przyjęte stanowisko teoretyczne i metodologiczne oraz odpowiedzi na pytania badawcze Doktorant ujmuję w pracy składającej się z wielu części. I tak, strukturę pracy tworzą: *Wprowadzenie*, w którym przedstawiono: dotychczasowy stan badań, przyjęte stanowiska metodologiczne i zaplecze terminologiczne. Trzon pracy stanowi osiem rozdziałów, w tym rozdział I pt. *Problematyka tożsamości o charakterze teoretycznym* dotyczy problematyki tożsamości, rozdział II pt. *Łemkowszczyzna jako przestrzeń społeczno-kulturowa*, gdzie poznajemy historyczny zarys obecności Łemków na obszarach dawnej Polski i ich przymusowej diaspory oraz wybrane przykłady działalności aktywizującej i spajającej współczesną wspólnotę łemkowską. Kolejny, III rozdział pt. *Byli Łemkami, są Łemkami i będą Łemkami – w kręgu łemkowskich tożsamości i identyfikacji*. *Prezentacja badań* to część poświęcona kwestiom tożsamościowym, identyfikacyjnym, prezentująca materiały pozyskane w wyniku badań jakościowych i ilościowych. Autor zmagają się z niezwykle trudnym zadaniem zdefiniowania tego, czym jest dla badanych tożsamość, jakie procesy ją formułują i na jakich współcześnie wyznacznikach opiera się etnoidentyfikacja Łemków. W toku badań zidentyfikowano, że są to: kultura i tradycje, rodowód i przynależność etniczna, język, religia, historia i pamięć zbiorowa, przywiązanie do Łemkowyny – odnoszące się do wspólnoty lokalnej, więzi społecznych i miłości do otaczającej przyrody (s. 113-118). Dodatkowo, Autor wskazuje tu zjawisko, które nazywa *łemkowską tożsamością liminalną*, definiując je jako stan „pomiędzy” poczuciem bycia Łemkiem, Rusinem, Polakiem, stan w którym podmiot poszukuje swojej tożsamości i ma trudności ze wskazaniem etnicznej identyfikacji (s. 101-113).

W następnych częściach: rozdziale IV pt. *Genius loci we współczesnej sztuce łemkowskiej/rusińskiej*, rozdziale V pt. *Natura artis magistra. Rola natury w sztuce łemkowskiej*, rozdziale VI – *Sacrum i sztuka: współczesne interpretacje religii w twórczości łemkowskiej* oraz rozdziale VII pt. *Pamięć w sztuce: jak odcięcie od Łemkowszczyzny kształtuje tożsamość współczesnych artystów* poznajemy szczegółowe studium sztuki Łemków w diasporze czasu i miejsca. Doktorant tropiąc biogramy artystów łemkowskich i ich aktywność artystyczną, analizuje tę twórczość w różnych kontekstach, odmiennych inspiracjach i wielu środkach artystycznego wyrazu, takich jak: malarstwo, rzeźba, fotografia, grafika, dizajn, instalacje i inne.

Ostatni, rozdział VIII pt. *(Nie)widzialność sztuki łemkowskiej w polskiej przestrzeni muzealnej* dotyka nieco innych zagadnień. Autor poddaje krytycznej analizie problematykę reprezentacji różnorodności kulturowej i społecznej w muzeach, a zwłaszcza zbiorów sztuki łemkowskiej w polskich realiach muzealnych. Polemiczny tekst o (nie)widzialności artystycznego dziedzictwa

Łemków stanowi przyczynek do dyskusji o roli współczesnych instytucji kultury oraz (możliwych) przestrzeniach dialogu o dominacji kultur większościowych.

Niniejszą dysertację doktorską wieńczy *Zakończenie*, w którym Autor puentuje swoje teoretyczne i empiryczne rozważania, a całość zamyka: obszerna bibliografia, z wyszczególnioną netografią oraz Aneks. Zawarto w nim wykaz omawianych łemkowskich artystów i artystek, wykaz łemkowskich rzeźbiarzy z wiosek Wólka i Bałucianka, charakterystykę przeprowadzonych wywiadów wraz z wykazem informatorów oraz 3 ankiety.

Podsumowując, uporządkowana struktura rozprawy, bardzo rozległa mapa perspektyw poznawczych, bogaty materiał źródłowy, w tym ten wywołany podczas badań a prezentowany w cytowaniach i licznych ilustracjach przedstawiających wybrane dzieła sztuki łemkowskiej oraz jego twórcza interpretacja stawia o walorach monografii. Niniejsza praca jest niezwykle rozległym (461 stron) studium sztuki łemkowskiej osadzonym w kontekście licznych kulturowo-społecznych, naukowych rozważań. Jej rozległość winna być uznana pozytywnie jako wyraz niezwyklej ambicji naukowych Doktoranta, aczkolwiek może generować powtórzenia wątków, co przy tak obszernej pracy jest nieuniknione.

Jednym z najważniejszych walorów pracy, zwłaszcza dla społeczności w diasporze, jest dokumentacja i interpretacja złożonej, wielowymiarowej twórczości artystycznej. Myślę tu i o artystach funkcjonujących w różnych środowiskach i interwałach czasowych, jak i o ich odmiennych narzędziach wyrazu. Ten bogaty materiał pozyskany podczas badań własnych, licznych kwerend czy penetracji terenowych z pewnością stanie się cennym materiałem źródłowym w dalszych badaniach nad kulturą Łemkowską.

Wysoko oceniam też, choć z innych powodów, rozdziały poświęcone tożsamości i (nie)widzialności sztuki Łemkowskiej w zbiorach muzealnych. Rozdziały te mają charakter polemiczny, prezentują treści o pogłębionej refleksji, ukazują dojrzałość badawczą Doktoranta.

Nie znaczy to jednak, że przedstawiony do recenzji tekst jest wolny od słabszych stron. Jedną z nich dotyczy dość lapidarnego ujęcia stanowiska metodologicznego przyjętego przez Doktoranta, czyli autoetnografii nazywanej również antropologią w domu (*anthropology at home*), albo antropologią od wewnątrz (*insider anthropology*). Przedstawiona tu krótka charakterystyka wydaje się niewystarczająca, podobnie jak opis postawy badacza, który lokuje się w pozycji badającego własną społeczność. W mojej opinii, aspekt ten winien być szerzej osadzony w dyskursie metodologicznym, zwłaszcza że jest on w ostatnich dekadach często podnoszony. Zagadnienia te poruszają m.in. K. Hastrup, J. Aguilar, a wśród polskich badaczek

np. G. Kubica. Uprawianie „antropologii w domu”, czyli wewnątrz własnej społeczności niesie ze sobą konkretne konsekwencje i rodzi pytanie, czy w praktyce zadanie to jest w ogóle możliwe, czy zostaje tylko na płaszczyźnie modelu ideacyjnego. Prowadzenie badań we własnym środowisku, w przestrzeni „oswojonej” wymaga reorientacji instrumentów poznawczych i nakierowanie ich na rzeczywistość znaną dla badacza, ale za pośrednictwem aparatu poznawczego, „odczytaną” na nowo. Bez wątpienia rodzi sytuacje dogodne, ale równocześnie generuje problemy, jak brak dystansu, zbyt emocjonalny stosunek do badań i inne, z którymi dzieli się Doktorant na początku swej rozprawy (s. 17), jednak w dalszej jej części, już się do tych dylematów nie odnosi.

Poprzedzenie powyższego wątku rozważaniami dotyczącymi postawy badawczej postulowanej przez Bronisława Malinowskiego uważam za chybione. Nie o taką bowiem postawę tu chodzi. Propozycja ojca antropologii społecznej by badania terenowe prowadzić intensywnie, integrując się z badaną grupą, „wejść w nią” i uchwycić „tubyleczy punktu widzenia” oznacza inną postawę badawczą niż antropologia uprawiana w domu. Mimo, że G. Kubica nazywa ją „antropologią tubyleczą” [za: G. Kubica *Śląskość i protestantyzm antropologiczne studia o Śląsku Cieszyńskim, proza, fotografia*. Kraków 2011].

Mam również uwagi do podrozdziału 5.5. *Dizajn i grafika* (s. 225), w którym Autor interpretuje wskazane w tytule aktywności twórcze. Mimo sygnalizowanego tu „dizajnu”, w tekście znajdujemy odniesienie do etnodizajnu, który jest zjawiskiem odrębnym. Jak zostało wskazane w tekście, etnodizajn sięga do inspiracji etnicznych, tradycji czy dziedzictwa kulturowego i nimi operuje, zaś termin „dizajn” jest pojęciem szerszym i odnosi się w ogóle do projektowania rzeczy lub usług. Nie można zatem używać tych pojęć wymiennie. Szkoda również, że nie udało umieścić się tu ilustracji odnoszących się do opisywanych projektów, ponieważ przykłady etnodizajnu stanowią wyjątkowe medium artystycznego dialogu przeszłości z nowoczesnością.

Pewne wątpliwości mogą budzić różnie stosowane zapisy w tytułach rozdziałów, czyli: łemkowski/rusiński, rusiński i łemkowski. Mam świadomość że Autor wyjaśnia swoje stanowisko zamiennego określania dziedzictwa Łemków, stosując te terminy wymiennie, a zbieg ten tłumaczy wieloznacznością i wymiennością tych pojęć w różnych kontekstach kulturowych i historycznych (s. 17), to jednak uważam, że w tytułach należało zachować konsekwencję zapisu.

Pomimo wskazanych przeze mnie mankamentów, przedstawioną mi do recenzji dysertację uważam za udaną i potrzebną, zwłaszcza pod kątem obszerności zebranego materiału

teoretyczno-empirycznego. Pod względem stylistycznym praca reprezentuje bardzo dobry poziom.

W ostatecznym rozrachunku wypunktowane wyżej potknięcia nie stanowią przeszkody w ocenie jakości i ważności opracowanego materiału. Doktorant udowodnił, że potrafi samodzielnie i twórczo pracować zarówno z literaturą przedmiotu, jak i sam ten materiał wywoływać w procesie badań.

Konkludując, zgodnie z przedstawionymi w recenzji uwagami z przekonaniem stwierdzam, iż rozprawa Pana magistra Michała Szymko spełnia wymogi stawiane pracom doktorskim zawarte w art. 187. p. 1–2 ustawy *Prawo o szkolnictwie wyższym i nauce* z dnia 20 lipca 2018 roku i wnoszę o dopuszczenie Doktoranta do dalszych etapów przewodu doktorskiego.

